

5. Elemzésünk végére jutva, szükséges összegezni a tanulságokat.

Móricz mondatszerkesztésének két lényeges elemét vizsgáltuk. Az első, a szabad függő beszéd döntő fontosságú; ez a realista szerkesztési mód elsőrendű formája, mert egyszerűsíti a bonyolultabb, tekervényesebb mondatfűzést, teret engedve az oldottabb belső monológnak. Láttuk, hogy Móricz nagymértékben felhasználta a párbeszédés és a monologizáló elbeszélésekben kialakított, a mindennapi beszédre jellemző kötetlen, csapongó, hajlékony és eleven nyelvi alakzatokat.

Megítélésünk szerint hasonló célra törekedett, amikor az impresszionisták kedvelt elliptikus szerkezeteit alkalmazta, egyébként viszonylag ritkán s jelentékeny visszafogottsággal. Nem kételkedünk abban, hogy az izolált, az előzményektől helyenként függetlenül vagy el is szakadó főneveknek, főnévi tagoknak szerepe az, hogy kiemeljék a szemantikai tartalmat. A bonyolult, a választékos, a nehezen érthető képleteket azonban kerülte; példáinkból is kitűnhetett, hogy a főnévi sorok, jóllehet a szabályos kompozíciót, a nyelvtanilag kerek szerkezetet széttördelik, s némiképp asszociatív kapcsolatokra épülnek, a józan mérséklet határain belül maradnak. Sohasem nehezen érthetők, a főnevek száma mindig korlátozott, és nem rendelkeznek mellékmondati toldalékokkal; az előttük elhelyezkedő tulajdonságjelző pedig rendkívül egyszerű, pregnánsan világos; színre, nagyságra utal. A díszítő, dekoratív hatást feltűnően kerülte. Úgy véljük, Móricz impresszionizmusa is realista stílus-szemléletének függvénye, s végső elemzésben a mondatszerkesztés világosságát és hatékonyságát van hivatva erősíteni.

HERCZEG GYULA

REVICZKY PÁN-VERSE AVAGY EGY ÉVEZREDES TÉVEDÉS

I.

Heine és Turgenyev mellett Reviczky Gyula is feldolgozta Pán isten halálának történetét. Verse, amelyet élete utolsó évében, 1889-ben írt, „sokáig a magyar költészet egyik legnépszerűbb alkotása volt”.¹ A mű végső forrása Plutarchos *De defectu oraculorum* című írásának 17. fejezete, amely a *Moralia* gyűjteményben olvasható. Bevezetésként nézzük az antik szerző szavait.

¹ Komlós Aladár: *Reviczky Gyula*. In: *A magyar irodalom története*. IV. Bp. 1965. 635.

„Aemilianusnak, a rhétórnak, akét még közületek is hallgattak néhányan, földim és grammatika tanárom, Epithersés volt az atyja. Ő mesélte, hogy egyszer, amikor Itáliába akart utazni, felszállt egy hajóra, amely zsúfolásig telt a kereskedők áruival és az utasokkal. Egy este, amikor már az Ekhinas-szigetek táján jártak, elült a szél, és a hajó a Paxos-szigetek felé sodródott. Az emberek többsége még virrasztott, sokan iszogattak a lakoma után. Hirtelen egy hang hallatszott a Paxos-szigetek felől, valaki azt kiáltotta, hogy Thamus, és ez igen meglepő volt.

Thamus volt ugyanis a hajó kormányosa, de az utasok közül nem sokan ismerték a nevét. Az első két hívásra nem felelt a kormányos, a harmadikra azonban már válaszolt annak, aki hívta. Az pedig még inkább felemelte a hangját, és így szólt:

Amikor a Palódeshez jutsz, add hírül, hogy Pán, a nagy, meghalt.²

Amikor ezt meghallották – mesélte Epithersés – mindnyájan megremültek, és azon tanakodtak, hogy mi lenne a jobb, ha eleget tesznek a felszólításnak, vagy ha nem törődnek különösebben a dologgal, és annyiban hagyják. Thamus úgy vélekedett, hogy ha fújni fog a szél, szó nélkül továbbhajóznak, ha viszont szélcsend fogadja őket azon a helyen, és tükörsima tenger, akkor hirdetni fogja azt, amit hallott. Amikor aztán a Palódeshez értek, és szellő se, hullám se rezdült, Thamus körültekintett a tatról, és úgy ahogy hallotta, a szárazföld felé kiáltotta:

– Pán, a nagy, meghalt!

Alig csendült el a kiáltás, nem egy ember, hanem sokak panasza visszhangzott rá, összekeveredve a megdöbbenés sóhajtásaival.

Mínthogy sokan voltak jelen, a történet híre hamar elterjedt Rómában, és Tiberius császár magához hívatta Thamust. Tiberius annyira hitelt adott az elbeszélésnek, hogy vizsgálódní és kutatni kezdett Pán után. A köréje gyűlt nagyszámú filológus pedig valószínűnek tartotta, hogy ez a Pán Hermés és Pénepolé fia volt.^{2/a}

A történetet Plutarchos szerint Philippos, a történész mesélte el egy beszélgetés során.

Az, hogy „Pán” halálával valami nincs rendben, már a kortársaknak feltűnt. A görög istenek ugyanis nem szoktak meghalni, legfeljebb az alvilágban élnek tovább, ha valami erre kényszeríti őket. A keleti eredetű Adónis is minden évben leszáll az alvilágba, hogy az év egyharmadát Persephonénál töltsé, de föl is támad aztán, hogy Aphroditéhez

² Pan ho megas tethnéke.

^{2/a}Régebbi magyar fordítás: Gyulai Ágost, Magyar Szemle, 10 (1898) 16. szám. 182–183.

csatlakozzék. Arkádia kecskelábú istenének halálhíre nem véletlenül készítette Tiberius császárt tüzetesebb vizsgálódásra. A szemtanúk viszont olyan határozottan megerősítették az egyiptomi Thamus szavát, hogy ezernyolcszáz éven keresztül senki sem kételkedett benne. Csak 1907-ben jelent meg S. Reinach cikke,³ amely fölveti a kérdés legvalószínűbb megoldását, és az ő elméletét finomítja tovább H. Haakh 1958-ban.⁴ Az utóbbi cikk alapján ismertetem azt az elméletet, amely a klasszikus filológiában már elfogadottnak tekinthető,⁵ de amely, bár Reviczky lírai allegóriájának értelmezésén nem változtat, mégsem érdekelten a magyar irodalom ismerői számára.

A megoldás kulcsát a hajó egyiptomi kormányosának neve jelenti. Thamus, amely a babiloni közvetítéssel Egyiptomban is elterjedt személynév volt, eredetileg Dumuzi sumer isten nevét jelentette, amely héber–arámi formában Tammúz, a szíriai és föníciai mitológiában Adón, vagyis úr. Innen ered a görög Adónis név is.

Tammúzt már az ókorban azonosították a belőle származó Adónissal,⁶ sőt Hieronymus szerint Bethlehemben, Jézus születési helyén Adónis–Tammúz kultusz hely volt. Tammúz a többi meghaló és tovább élő keleti eredetű istenhez hasonlóan megjárja az alvilágot, ahová anyjáért, testvéréért, szerelmeséért, vagyis Istárért száll alá. Ezért siratták meg minden évben az asszonyok a vegetáció fiatal istenének halálát a nyári napforduló idején. A kultusz igen elterjedt volt. Ezékiel erősen kárhoztatja: „És vive engem az úr háza kapujának bejáratához, amely északra van, és imé ott asszonyok ülnek vala, siratván Tammúzt.”⁷ Athénban már az i. e. 5. században tisztelik Adónist, a római hódítással azonban szélteben elterjedt Adónis–Tammúz kultusza a birodalomban. A különböző kultusz helyek szoros kapcsolatban állhattak egymással. Alexandriai Kyrillos írja, hogy Byblosban, amely az egyik első központja volt Tammúz tiszteletének, mivel a keletre eső, a kilátást akadályozó magashegységek miatt nem lehetett látni az ünnep kezdetét jelző csillag, az alfa Orionis felkeltét, az Alexandriából érkező követek hirdették ki az asszonyoknak a siratás időpontját. Egyiptomban ugyanis ősi hagyományai voltak a csillagászatnak, az egyiptomi naptár alapja a Szíriusz fölkelte volt, továbbá Alexandriát nem zárták el

³S. Reinach: *La mort du Grand Pan*. Bulletin de correspondance hellénique, 31 (1907) 1–19.

⁴H. Haakh: *Der große Pan ist tot*. Das Altertum 4 (1958) 105 skk.

⁵R. Graves: *A görög mítoszok* I. Bp. 1970. 159.

⁶Pl. Bar Bahlul szír lexikográfus. In: H. Haakh i. m. 106.

⁷*Ezékiel* 8. 14.

hegységek kelet felől, így könnyen megfigyelhették az alfa Orionist. Az üzenetet szurokkal lepecsételt korszóba dugták és hajóval vitték Byblosba, ahol nemsokára felcsendült a parancsolónak, az égi úrnak, az ország erejének, vagyis a hatalmas Tammúznak a siratása.

Visszatérve a plutarchosi történethez, most már érthető, hogy mi tévesztette meg Thamust, a kormányost, Tiberiust, a császárt, és valamennyi tudósát. A nyári napforduló idején útnak indult hajó Paxos szigetéhez sodródott közel, ahol valószínűleg Adónis–Tammúz halálát siratták az asszonyok. Háromszor kiáltották az isten nevét, és azt háromszor értette a hajó kormányosa saját nevének. A görög lakosságú szigeten a szertartás természetesen görögül folyt. Tammúz szólítása után panaszban törtek ki az asszonyok: „a hatalmas, a nagyon nagy meghalt!” Görögül: Thamus, Thamus, Thamus panmegas tethnéke! Aki a Thamus kiáltást saját nevének értette, az a panmegast, vagyis a teljesen nagyot, a hatalmasat ho Pan, ho megas-nak, vagyis Pánnak, a nagyak, a nagy Pánnak értelmezte.

A felszólítás értelmében Thamus a Palódes öbölnél (ma Vutrino, Albánia déli csücske), amely valószínűleg szintén Tammúz kultuszhelye volt, elismételte az üzenetet, ho panmegas tethnéke, amit ő úgy értett, hogy a nagy Pán, az öböl partján, a napforduló éjjelén várakozó hívők pedig úgy, hogy a nagyon nagy, a hatalmas meghalt, vagyis eljött Adónis–Tammúz siratásának pillanata. Így aztán nem csoda, hogy a partról szörnyű jajveszékélés válaszolt a kormányos kiáltására. Mint-hogy az esetnek több szemtanúja volt, a félreértésen alapuló hiedelem, vagyis Pán halálának legendája elindult diadalútjára, hogy ezernyolcszáz év múlva Magyarországon a kor egyik legszebb versének ihletője legyen.

*

Ehhez a költeményhez fűződik a század eleji irodalomtörténetírás tizenkét éven át zajló, de mégis, mostanában még a Reviczky szakirodalomban is ritkán említett vitája.⁸ A sajtópolémia, mint ez gyakran előfordul, véletlenül robbant ki. 1902 végén a Budapesti Szemlében megjelent egy „o.” szignóval aláírt kritika Czóbel Minka *Kakukfüvek* c. kötetéről. A bíráló szigorú hangon írt a költőnő *Gombák menete* c. verséről, amely Pán halálának motívumára épült, s végül feltette a kérdést, hogy ezt a témát Czóbel Minka „vajon nem Reviczky Gyula után kedvelte-e meg, aki tulajdonképp Heine egyik prózai művének egy pár lapját foglalta versbe?”

⁸ A vita bibliográfiai adatai a függelékben találhatóak.

A következő számban Tóth Béla válaszolt a recenzens kérdésére, és megjegyezte, hogy a Pán-történet végső forrása Plutarchos. Ezt bizonyítandó magyarul is közölte az elbeszélést, amit maga fordított – latinból.

A következő cikk már az Egyetemes Philológiai Közlönyben látott napvilágot, Márton Jenő tollából. Ezen a ponton vált két ágra a vita. Egyrészt ugyanis Reviczky versének közvetlen forrását keresve a századvég német és francia irodalmának Pán halálát feldolgozó darabjait vették sorra a hozzászólók, másrészt a Pán-mítosz ókori előzményeinek és középkori továbbélésének problémáját vizsgálták. Az első kérdés eredményeként az 1840 és 1903 közé eső időből tíz szerző tizenhárom művét sorolták föl:

Arène, P.: En mer	1896 előtt ^{a/a}
Czóbel Minka: Még él	1893
Gombák menete	1901
Ki jönni fog még	1903
Egymást értik	1903
Heine, H.: Über Ludwig Börne, Hamburg	1840 103–104.
Jouffret, M.: La mort de Pan	1900
Komjáthy Jenő: A haldokló nyár	1890
Lingg, H.: Die Völkerwanderung I.	1868
Nodnagel, A.: Pan ist tot!	1853 előtt
Pichler, A.: Der Tod des grossen Pan	1885
Stadelmann, H.: Pan ist tot!	1875 előtt
Turgenyev: A nimfák. In: Költemények prózában	1878

Számunkra azonban, a mítosz elő- és utóéletét tekintve, érdekesebb a vita másik vonulata. Márton Jenő cikke a történet magyarozatát Pánnak az egyiptomi Chnum vagy Mendes istennel való azonosításában vélte megtalálni, ugyanakkor kimutatta a mítosz krisztianizált változatának forrását is, Eusebiosnál. Caesarea püspöke a *Praeparatio Evangelica* V. 17. részében annak alapján, hogy Plutarchos Tiberius uralkodásának idejére teszi a történetet, összekapcsolta Pán halálát Krisztuséval, s így Pán a letűnő antik istenvilág jelképévé vált.

Binder Jenő 1911-ben publikált tanulmányában összefoglalta a mítosz értelmezésének közép- és újkori történetét. 1543-ig, Bigotius művének megjelenéséig Pán min: pogány démon vagy ördög szerepelt,

^{a/a}Arène 1876-ban már írt novellát Pánról, *La mort de Pan* címmel In: *La gueuse parfumée*.

akinek Krisztus számolta fel az uralmát. Bigotius viszont visszatért a Pán = „minden, teljes” értelmezéséhez, s így Krisztussal azonosította a kecskelábú istent, halálát pedig a Megváltó halálaként fogta föl.

1911-ben egy másik tanulmány is megjelent Binder Jenőtől, amelyben S. Reinach elméletét, vagyis az általam is elfogadott értelmezés első, még kevésbé kidolgozott változatát ismertette. Binder rámutatott arra, hogy Reinach csak nagyon késői forrásokkal tudta igazolni azt, hogy Adónisnak Tamúzzal való azonosítása már az antikvitásban is elfogadott volt, vagyis az azonosítás az i. sz. I. században még nem biztos, hogy végbement.⁹ Binder az Eusebios féle keresztényesített változat alapján elvetette az ókori keleti párhuzamot, s ezzel együtt a mítosz racionális magyarázatát. A vitához kapcsolódó utolsó cikk Gálos Rezső írása, amely a polémiát kirobbantó kritika után tizennégy esztendővel, vagyis 1916-ban jelent meg. Egy német Pán-monográfia ismertetése kapcsán Gálos is támadta Reinach megoldását, és arra az elgondolásra jutott, hogy Pán eredendően meghaló és továbbélő, a tél és tavasz váltakozását jelképező autochton görög isten volt, akinek valóban Paxoson volt a kultuszhelye.

A filológia szempontjából ezeknek az elképzeléseknek már inkább csak tudománytörténeti jelentősége van. Mégis, a másfél évtizeden át húzódo vita eredményei két szempontból fontosak számunkra. Először, a felhozott 19. sz.-i párhuzamok bizonyítják, hogy fölösleges Reviczky versét Heine pamfletjére visszavezetni, mert nem elég, hogy a magyar költő is olvashatta görögül vagy latinul Plutarchos művét, de a motívum szinte közhelyszerűen ismétlődött a kor kisebb-nagyobb alkotóinál. Tehát elvileg ugyan bármely 1889 előtt megjelent mű hathatott Reviczkyre, gyakorlatilag azonban kor-élményről van szó, amelyben a Pán-mítosz „egy lélektani állapot, lelki magatartás szimbolikája”.¹⁰

Másodszer, a különböző korszakokhoz idomított értelmezések híven mutatják a motívum próteusi átváltozásait addig a pontig, ahol belép a

⁹ Tammúz neve korántsem volt ismeretlen görög földön ebben az időben. Az *Ótestamentum* görög fordítása, a *Septuaginta* ekkor már készen állott, a legrégebbi rétegei pedig az i. e. 3. századig nyúlnak vissza. Így tehát *Ezékiel* könyvéből a Tammúz-siratás (Ez. 8.14.) bárki számára hozzáférhető volt. De a Tammúz, mint egyiptomi személynév, természetesen Thamus alakban, már Platónnál is szerepelt. Phaidrosz 274 d. A hasonló Tammúz- és Adónis-kultusz ókori azonosítására vö. H. Haakh i. m. 105–107.

¹⁰ Mezei József: *A szimbolista élmény kialakulása*. Bp. 1968. 375.

magyar irodalomba, és csak ez az áttekintés teszi lehetővé azt, hogy a Pán-mítosz képében felismerjük a világirodalom egyik leghosszabb életű, évezredek termékeny tévedését.

NÉMETH GYÖRGY

A Pán-vitában megjelent cikkek

- o.: *Kakukfüvek*. Költemények. Írta Czóbel Minka. Budapesti Szemle 312. szám (1902) 470–475
- Tóth Béla: *Nyílt levelek a szerkesztőhöz I*. Budapesti Szemle 313. szám (1903) 155–156.
- Márton Jenő: *Pán halála*. EPhK, 27 (1903) 268–269.
- Gulyás Pál: *Pán halála*. EPhK, 27 (1903) 523–524.
- Gyulai Ágost: *Még egyszer Pán halála*. EPhK, 27 (1903) 524–527.
- Gábor Andor: *Pán halála*. EPhK, 27 (1903) 898–899.
- Gálos Rezső: *A Pán-mythosz*. EPhK, 29 (1905) 897.
- Vegyesek. EPhK, 32 (1908) 408–409.
- Binder Jenő: *Pán halála*. EPhK, 35 (1911) 305–313.
- Binder Jenő: *Pán halálához*. EPhK, 35 (1911) 779–781.
- Gálos Rezső: *G. A. Gerhard: Der Tod des großen Pan*. Heidelberg, 1915. EPhK, 40 (1916) 260–263.

A MAGYAR LA FONTAINE-KÉP VÁLTOZÁSAI

Az utóbbi másfél évtizedben megújuló irodalomelméleti és komparatistikai kutatások – így többek között Hans Robert Jauss, illetve Dionýz Ďurišin tanulmányai – mutattak rá a befogadás szempontjának fontosságára az irodalmi kapcsolatokban. Vonatkozik ez az egyes alkotónak a különböző korokban kialakult, egymástól sokszor nagyon eltérő megítélésére is. Az így kialakított értékelések legalább ugyanannyira jellemzőek az értékelőre, mint az értékelt szerzőre: a recepció társadalom- és művelődéstörténeti körülményei tükröződnek bennük. Az alábbiakban – egy hosszabb tanulmány részeként – a magyar kritikai életben kialakult La Fontaine-képről s annak változásairól szeretnénk számot adni, ezért nem a versfordítások szorosán vett stilisztikai kérdéseivel, hanem a költő személyiségének rajzával foglalkozunk.